

УДК:8.81.23

Сагынбаева Б.

д.филол.н., проф. Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика

СӨЗДӨРДҮН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН МИСАЛЫНДА

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары байыркы түрк тилдериндеги айрым сөздөрдүн: атооч, этиши, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн мүчөгө айлануу кубулушу тандалып алынды. Изилдөөнүн максаты – тилдик бирдиктердин эволюциясын чагылдыруу менен тилибиздин тарыхы, өнүгүп-өзгөрүүсү, тилдик кубулуштар жөнүндөгү кошумча маалыматтарды сунуштоо. Бул максатка жетиши үчүн салыштырма-тарыхый, компаративдик анализ-синтез, аналогия, индукция, дедукция, диахрондук, синхрондук изилдөө методдору колдонулду. Натыйжада изилдөөнүн жыйынтыгы – адам баласынын тилинин ички мыйзамченемдүүлүгүнө жараша абстракташтыруу, лексика-грамматикалык маанилердин солгундашуусу, грамматикалык маанилеринин басымдуу боло баптоосу сыяктуу себептерден улам тилдик бирдиктердин эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар боло тургандыгын көрсөттү. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – тил адамзаттын тарыхы сыяктуу эле мезгилдин өтүшү менен өзгөрүп турары, бул өзгөрүүлөрдү изилдөө тилибиздин тарыхын үйрөнүүгө жана азыркы абалын терең түшүнүүгө, келечегибизди да көрө билүүгө жардам берет. Алынган натыйжалардын теориялык, практикалык мааниси – сөздөн келип чыккан мүчөлөр жана сөздөрдүн мүчөгө айлануу процесси боюнча изилдөөлөр басымдуу түрдө түрк тил илиминде жүргүзүлүп, кыргыз тил илиминде бул тема боюнча атайын изилдөөлөр жок болгондуктан бул макаланын материалдары кыргыз тил илиминде салыштырма-тарыхый, этимологиялык, диахрондук, синхрондук багыттагы изилдөөлөргө илимий булак боло алат. Түркологиянын практикалык курстарын өтүүдө пайдалса болот. Тилдик эволюция темасын изилдөөдө сунуш катары түрк тилдериндеги фузия кубулушун изилдеш керек экендигин белгилеп кетелиз. Анткени көпчүлүк мүчөлөрдүн пайда болуусу фузия кубулушу менен байланыштуу болот.

Негизги сөздөр: сөз; атооч; жардамчы этиши; кызматчы сөздөр; уланды мүчө; куранды мүчө; сөздөрдүн эволюциясы; мүчөгө айлануу.

ЭВОЛЮЦИЯ СЛОВ: НА ПРИМЕРЕ ТУРЕЦКОГО И КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

Предметом исследования данной работы являются трансформации некоторых слов: имя существительное, глагол и служебные слова в древнетюркских языках. Цель исследования – представить дополнительные сведения об истории, развитии и изменениях нашего языка, отражающие эволюцию языковых единиц. Для достижения этой цели использовались сравнительно-исторический, компаративный анализ-синтез, аналогия, индукция, дедукция, диахронический, синхронный методы исследования. В результате исследования выяснилось, что языковые единицы претерпели эволюционные изменения в силу таких причин, как абстрагирование по внутренней закономерности человеческого языка, ослабление лексико-грамматических значений, доминирование грамматических значений. Научная ценность исследования заключается в том, что язык меняется с течением времени, как и история человечества, изучение этих изменений помогает узнать историю нашего языка и глубоко понять его нынешнее состояние, а также имеет возможность видеть наше будущее. Теоретическая и практическая значимость полученных результатов заключается в том, что исследования по артиклям, производным от слов, и процессу превращения слов в артикли в основном проводятся в турецком языкознании, а поскольку специальных исследований по этой теме в кыргызском языкознании нет, материалы данной статьи могут быть научным источником для сравнительно-исторических, этимологических, диахронических и синхронических исследований в кыргызском языкознании. Может использоваться на практических занятиях по тюркологии. Хотим указать, что явление фузии в тюркских языках следует изучать в качестве предложения при изучении темы языковой эволюции. Потому что образование большинства аффиксов связано с явлением фузии.

Ключевые слова: слово; имя; вспомогательный глагол; вспомогательные слова; словоизменяемый суффикс; словообразовательный суффикс; эволюция слов; переход слова в аффикс.

EVOLUTION OF WORDS: ON THE EXAMPLE OF TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES

The research subject of this work is the transformation of some words in ancient Turkic languages: nouns, verbs and auxiliary words. The purpose of the research is to present additional information about the

history, development and changes of our language, reflecting the evolution of linguistic units. Comparative historical, comparative analysis-synthesis, analogy, induction, deduction, diachronic, synchronous research methods were used to achieve this goal. The results of the research have revealed that language units have undergone evolutionary changes due to reasons such as abstraction according to the internal regularity of human language, weakening of lexical-grammatical meanings, and dominance of grammatical meanings. The scientific value of the study lies on the fact that the language changes over time, like the history of mankind, the study of these changes helps to know the history of our language, deeply understand its current state and be able to see our future. The theoretical and practical significance of the results obtained lies on the fact that studies on articles derived from words and the process of turning words into articles are mainly carried out in Turkish linguistics, and since there are no special studies on this topic in Kyrgyz linguistics, the materials of this article can be scientific a source for comparative historical, etymological, diachronic and synchronic studies in Kyrgyz linguistics. It can be used in practical classes in Turkology. We would like to point out that the phenomenon of fusion in the Turkic languages should be studied as a proposal when studying the topic of language evolution. Because the formation of most affixes is associated with the phenomenon of fusion.

Key words: word; noun; auxiliary verb; auxiliary words; suffix; inflectional suffix; evolution of words; transition of a word to an affix.

Киришүү.

Тарыхий жагынан алганда, кээ бир мүчөлөр бүтүн сөз менен байланышат. Башкача айтканда, азыркы түрк тилдериндеги мүчөлөрдүн айрымдары мурда бүтүн сөз болуп, ар кандай себептер менен баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп, мүчөгө айланып кеткен.

Мүчөгө айлануу тилдин башка бирдиктерине, тыбыштарга, сөзгө, сүйлөм түзүлүшүнө караганда элдин тарыхына, тилдин ички өзгөрүшүнө ылайык жай өзгөрүүгө учурайт. Уңгу жана мүчө морфемалардагы өзгөрүүлөр белгилүү мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде, белгилүү бир себептерден улам, белгилүү бир жолдор менен өзгөрөт. Өзгөргөн уңгу жана мүчө морфемалардагы грамматикалык маанилер эски маанилеринен толугу менен ажырап кетпестен, эски маанисинин негизинде жаралат [1].

Жогоруда белгилегендей, бүтүн сөздөрдүн мүчөгө айлануусу белгилүү мыйзам ченемдүүлүктө ишке ашат. Бирок бул так изилдене элек болсо да, айрым окумуштуулар тарабынан төмөнкүдөй өзгөрүү жолдору белгилеген:

- сөздөрдүн өз алдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүнүн солгундоосунан;
- кийин пайда болгон мүчөлөр жоктон бар болгондой эмес, бар болгон форманы жана функцияны өзгөртүү жолу менен пайда болгон;
- түрк тилдериндеги кызматчы сөздөр көбүнчө сөздөн кийин келгендиктен жана байыркы колдонулуусунда грамматикалык категория катары али калыптана электигинен оңой эле мүчөгө айланып кеткен;
- кээ бир мүчөлөр эки мүчөнүн биригүүсүнөн келип чыккан;
- сөздөрдөн келип чыккан мүчөлөр түрк тилдеринде уңгу же негиздеги үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай үндөшүү жана окшошуу мыйзамына ылайык жалганып келет.

Мүчөгө айланган сөздөр зат атооч, ат атооч, жардамчы этиштер жана жандоочтордон турат. Мүчөгө айланган сөздөрдүн түрлөрү боюнча төмөнкүдөй классификация жасалган [2, 153-159]:

- 1- Атоочтон мүчөгө айлангандар
- 2- Жардамчы этиштен мүчөгө айлангандар
- 3- Кызматчы сөздөрдөн мүчөгө айлангандар

I. Атоочтон мүчөгө айлангандар

I.1. Жактама ат атоочтордун жак мүчөлөргө айлануусу: Түрк тилдеринде жак мүчөлөр менен жактама ат атоочтордун ортосунда тыгыз байланыш бар. Атоочтук жак мүчөлөрдүн толук формасы, этиштин айкын өткөн чагы менен буйрук ыңгайдан башка этиштин жак мүчөлөрүнүн баары ат атоочтордон келип чыккан. Байыркы түрк тилинде жак мүчөлөрдүн ордуна жактама ат атоочтор колдонулуп, алар тийиштүү сөздөрдүн алдында, артында да келе берген. Мисалы: *келүр* мен «келемин», *келүр сен* «келесиң», *келүр биз* «келебиз», *келүр сиз* «келесиңер».

Bilge Tonyukuk ben «Мен – Билге Тонюкукмун». *сү башы бен* «Аскер башымын». *мен... буйрук мен* «Мен буйрукчумун». *окусар мен* «Окусам»; *bek ben* «Мен бекмин» [3] *бен анча тир мен* «Мен андай деп айттым». *кыргыз оглы мен* «Мен кыргыз баласымын» [4]. *андаг күчлүг мен* «Ошончолук күчтүүмүн» [5, 340-бет]. *сен барса сен* «Сен барсаң» [6, 347-бет]. *өлтачи сен* «Сен өлөсүң». *биз аз биз* «Биз азбыз». *келтачи миз* «Биз келебиз» [4].

Байыркы түрк тилинде *өлтечи сен, келей мен, барур ол* формасындагы жактама ат атоочтордун мүчөгө айлана элек формалары менен катар *теңриде болмыш, олуртум* формасындагы мүчөгө айланган формасы да колдонулган. Бул доордо *келтечи сен* менен *келтечимиз* сыяктуу колдонуулар жактама ат атоочтордун мүчөгө айлануу процессинин көрсөткүчү болгондугу жагынан маанилүү. Ушундай колдонуу түрлөрү карахан жана харезм доорунда да кездешет: *айтур мен, калур ол, билмезлер* ж.б. Жактама ат атоочтордун мүчөгө айлануусу боюнча төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилет [7, 92-94-бет]:

- *бен > мен > –мин* (байыркы түркчө); *бен > –вам / –вем > –ям / –йем, –йым / –йим > –ым / –им* (анадолу түркчөсү);
- *сен > –сын –син* (байыркы түркчө > анадолу түркчөсү);
- *ол > Ø* (анадолу түркчөсү > осмон тили);
- *биз > –миз* (байыркы түркчө); *биз > –вуз / –вүз > –йүз / –йүз > –уз / –үз > –ыз / –из* (анадолу түркчөсү > осмон тили);
- *сыз / сиз > –сыңыз, –сиңиз > –сын, –син* (анадолу түркчөсү > осмон тили);
- *олар < –лар / –лер* (анадолу түркчөсү > осмон тили).

Бен > –ванын: Бул байыркы түрк тилинде жана азыркы Түркия түркчөсүндө колдонулбааса да түрк тилдеринин тарыхый дооруна кирген байыркы анадолу түркчөсүндө кездешет. Байыркы анадолу түркчөсүндөгү биринчи жак жактама ат атоочунун в тыбышына айланган формасы болот. Бул мүчөнү таандык мүчө менен байланыштырган пикирлер да айтылат: *kelür venin* [2, 158-бет].

1.2. *–чин < жин* // *чин – кытай тилинде* «киши» деген маанини билдирген сөз, кийин түрк тилдеринде *–чы // –чи // –чу // –чү* мүчөсүнүн пайда болушуна түрткү болгон: чув.: жын (сын, син) – «киши»: кырг.: *малчы* – монг.: *малчин*, кырг.: *койчу* – монг.: *хоньчин*, кырг.: *темирчи* – монг.: *төмөрч (ин)*, кырг.: *төөчү* – монг.: *темээч (ин)* < (темээ (н) – төө. *–чы* мүчөсү орхон-енисей доорунда эле кеңири колдонулган мүчөлөрдөн болуп саналат. Окумуштуу М.Эрдал «A Grammar of Old Turkic» аттуу китебинде *–чы* мүчөсү жалганган төмөндөгү сөздөрдү берет: *окчы* «жаачы», күничи «кызганчаак, ыгаччы «бакчы, багбан», «көзүтчи «күзөтчү» [8].

1.3. *Аш сөзүнүн мүчөгө айлануусу*: *аш > + ач* “тамак”. «Тамак-аш» маанисиндеги бул аталыш бүгүнкү күндө түрк тилинде бир нече мүчөгө айланган. Булар *–мач* жана *–лач* мүчөлөрү. Бул мүчө этиштик уңгуга жалганып, алардан «тамак-аш» маанисиндеги атоочторду жасайт. Эржиласун бул мүчөнүн этимологиясын мындай түшүндүрөт: *дограмач < дограмаш < дограма аш* «туурама аш» [6, 83-84-бет] *аш + сыз* «ашсыз, тамаксыз, кедей». *–лач*: Азыркы түрк тилинде *–лы, –ли, –лу, –лү* зат атоочтон атооч жасоочу мүчөнүн аш сөзү менен биригүүсү аркылуу пайда болгон: “*сүт + лү аш > сүтлүаш > сүтлач*”, *гүл + лү аш > гүллаш > гүллач* [2, 156-бет].

1.4. *Эш сөзүнүн мүчөгө айлануусу*: *–Даш* куранды мүчөсү *–ДА* жатыш жөндөмөсү менен *эш* сөзүнүн биригүүсүнөн келип чыккан деп божомолдойт Клаусон: *карын > карындаш* [9, 191-бет]. *карында+эш > карындаш > кардаш > кардеш; аркада + эш > аркадаш* ж.б. [7, 101-бет]. *эш* – байыркы түрк тилиндеги «дос, тилектеш» маанисиндеги сөз болуп, азыркы түрк тилдеринде *–Даш* мүчөсүнүн тутумунда сакталып калган. Мисалы, түрк.: *кардеш, йолдаш, үлкүдаш, сырдаш, меслекташ, йуртташ, аркадаш, ыркташ, диндаш; кырг.: сырдаш, курдаш, карындаш, жердеш, жолдош, замандаш, мезгилдеш, аталаш, кесиптеш* ж.б. «Древнетюркский словарьда» *adaş* сөзү «дос, жолдош» деп берилген: *adaş эдгу болса бу болды кадаш* «Дос жакшы болсо, тууган болот» [5, 9-бет]. Кийин бул сөз *–Даш* мүчөсүнө айланган деген пикирлер бар.

1.5. *–ыраак < араак*: тувача *араак* «аз-маз» маанисиндеги сөз жана ал алтай, шор, тува тилдеринде *арык, арак, аарак* түрүндө колдонулат да, башка тилдердеги *–ыраак* мүчөсүнө

туура келет. кырг.: *агыраак* – алт.: *агырык*; кырг.: *көгүрөөк* – алт.: *көгүрүк*; кырг.: *кызылыраак* – шор.: *кызыл аарак, кара арык, кара арак*.

1.6. *гил* > –*гил* “үй, үй-бүлө”. Азыркы түрк тилдериндеги –*гил* мүчөсү жалганып келген уңгу же негизге жалпылык, көптүк маанисин кошумчалап турат. Түрк тилинде –*lar* мүчөсүнө маанилеш *gil* деген морфема бар. Бул морфема ‘үй-бүлөсү, бала-бакырасы’ деген мааниде колдонулат: *teyzemgil* – таежемдердин үй-бүлөсү, бала-бакырасы; таежемдер; *Aysegil*: Айшанын үй-бүлөсү; бала-бакырасы; Айшалар; *Ömergil*: Өмердин бала-бакырасы, үй-бүлөсү; Өмерлер; *Aligile gittik*. – *Алилердикине бардык*.

Бул мүчөнүн мурда сөз болгонун кийинчерээк мүчөгө айланганын кабыл алып, жандооч катары эсептеген Гюрер Гүлсевин жана «үй-бүлө» маанисиндеги *кил* деген сөз менен байланыштырган Фейзи Эрсойдун көз карашын Ферхат Зейналов да тастыктайт [10-11]. Окмуштуулар азыркы түрк тилдеринде колдонулган –*гил* мүчөсүнүн чуваш тилиндеги «үй-бүлө» маанисин туюндурган *гил* сөзү менен тиешеси бар экендигин да айтышат [2 157-б.].

II. Жардамчы этиштен мүчөгө айлангандар

2.1. Кыргыз адабий тилинде учур чак жана айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ болгон III жак, жекелик жана көптүк сандын жак мүчөсү – *t* байыркы *тур-* жардамчы этиши менен жалпы учур чактын –*ыр* мүчөсүнүн биригүүсү менен уюшулган *турур* деген этиш сөздөн келип чыккан. Бул бирикмедеги (*тур* + *ур*) окшош тыбыштардын – жалпы учур чактын –*ыр* мүчөсүнүн түшүп калуусу менен *турур* дун *тур* га, *тур* дун *t* га айланган түрү жак мүчө катарында колдонулат: –*t* - < –*ды* // –*ду* < –*дыр* // –*дүр* < *турур*, б.а., *турур* > –*тур* > –*t*. Мисалы: *Эдил суву ака турур* «Эдил (Волга) суусу агат» [3]. Азыркы учурда Түрк тилинде –*ДЫр* / –*ДУр* баяндоочтук мүчө катары колдонулат [2, 160-бет].

Капыскы өткөн чактын мүчөсүнүн тутумундагы –*тыр* / –*ыптыр* жана күдүктүктү билдирүүчү –*ДЫр* мүчөсү да ушу *турур* этишинен чыккан: –*ыптыр* < –*ып*+*тур* < *турур*, б.а., *турур* > *тур* > –*тыр* / –*ыптыр*; –*гандыр* < –*ган*+*дыр* < *дур* < *турур*: *барып турурман* «барыптырмын», «барып турамын» [3].

2.2. *Эр-* этишини мүчөгө айлануусу. Байыркы түрк тилиндеги *эр-* этиши азыркы түрк тилинде мүчөгө айланып да колдонулат. *эр-* байыркы түрк тилинде этиштик уңгу катары колдонулган. Сүйлөмдө атоочтук баяндоочторду уюштурган. *эр-* этиши Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде *эрти*, *эрмис*, *эрмиш*, *эрур* формасында кездешет. Айкын өткөн чакта *эрти*, капыскы өткөн чакта *эрмиш*, жалпы учур чакта *эрур* варианттарында колдонулган: *бодун богuzu ток эрти* «Элдин карды ток эле», *Табгач каган йагымыз эрти* «Кытай каганы душманыбыз эле», *биз ики бин эртимиз* «Биз эки миң элек», *каганы алп эрмиш* «Каганы алп экен», *табгач сүси бар эрмиш* «Кытай аскери бар экен», *төрт булуң коп йагы эрмиш* «Төрт тарап баары душман экен», *антаг күлүг каган эрмиш* «Ошондой атактуу каган экен», *буйрукы йеме билге эрмиш эринч* «Вазирлери да билимдүү экен», *бениң бодунум анта эрүр* «Менин элим ал жакта» [6].

Бул этиш Махмуд Кашкаринин «Дивани лүгат-ит түрк» аттуу эмгегинде *ertek* / *er-* формаларында кездешет. Махмуд Кашкаринин «Дивани лүгат-ит түркүндө» бул жардамчы этиштин эки түрдүү функцияда колдонулгандыгын байкоого болот. Мисалы, негизги этиштик мааниде: *Мен анда эрдим*. – “*Мен ошол жерде болдум*”. болуп колдонулса, ал эми төмөнкү мисалдарда нагыз көмөкчү этиштик мааниде колдонулат: *Кече туруп йорур ердим, кара кызыл бөрү көрдүм*. – “*Кечинде туруп жүрөт элем, кара кызыл бөрү көрдүм*”. *Мен унамас эрдим ол мини унатты*. – “*Мен көнбөйт элем (бирок) ал мени көндүрдү*” [12].

Азыркы учурда *эр-* архаикалык этиши: түрк тилдеринин чыгыш колунда көбүнчө *э-* ал эми батыш колунда *и-* фонетикалык түзүлүшүндө колдонулат. Азыркы кыргыз тилинде *эр-* этиштин туунду формасы катары кездешпейт, анткени азыр фонетикалык баштапкы түрүн өзгөртүп, *эле* // *эде* // *эди*, *экен*, *имиш* // *эмиш* формасында колдонулат. Көрүнүп тургандай, *бара-бара эр* дин туунду формалары бизге *р* тыбышы түшкөн формада *э-* болуп жеткен: (*э*- <*эр*-). *Э-* кемтик этишинин «кемтик» деп аталуусу аягындагы *р* үнсүзүнүн түшүп калгандыгы үчүн эмес, бардык жак формалары боюнча жакталбагандыгы, б.а., үчүнчү жактын жекелик жана көптүк санынын жак мүчөсү жок болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Эрмек / эрдин r тыбышы түшүп, *э* тыбышы *и* ге айланып, азыркы түрк тилинде *имек* формасында колдонулуп калган. *и* – этиштин негизи, уңгусу. Демек, *имек* жардамчы этиши бул негизге кыймыл атоочтун –*мак* мүчөсүн жалгоо аркылуу пайда болгон. Муну аталган этиштин төмөндөгүдөй формаларынан көрүүгө болот: *иди, имиш, исе*. Бул формалар эки түрдүү формада колдонулат: биринде сөз түрүндө, экинчисинде мүчө түрүндө. *Имек* сөз түрүндө колдонулса, жардамчы этиш, сөзгө уланып мүчө түрүндө келсе, баяндоочтук мүчө деп аталат. Мүчө түрүндөгү формасында *и* уңгусу түшүп калат.

2.3. Йору- этишинин мүчөгө айлануусу. Байыркы түрк тилинде *йору* «келе ёрур» жалпы учур чак формасында болуп (*көрүр «гөрүйор», бирүр «верийор», йорыйур «йүрүйор», коркур биз «коркуйоруз», билир сиз «билийорсунуз»*) жардамчы этиш катары колдонулуп келсе, кийин –*ор / –ур* морфемасы түшүп, түрк тилиндеги азыркы колдонулуп жаткан нагыз учур чактын –*йор* мүчөсү пайда болуптур. Демек, бул мүчөнүн келип чыгышы *йору-р > йорур > -йор* өзгөрүүсүнөн пайда болгон [6].

2.4. Эт- жардамчы этишинин мүчөгө айлануусу: Кыргыз тилинде бул этиш өз алдынча колдонулбайт. Ушу фактынын өзү эле анын жардамчы экендигине күбө. Аталган этиш татаал этишти жасоого активдүү катышат [3]. Азыркы түрк тилдериндеги кээ бир сөздөрдөгү бул этиш байыркы этиштик касиетинен ажырап, мүчөгө айланып колдонулганын *гөзөт* “күзөт”, *йашат* “жашат”, *илет* “жеткир” деген сөздөрдөн көрүүгө болот [2, 160-б.].

III. Кызматчы сөздөрдөн мүчөгө айлангандар

3.1. тег > –даг > –дай: Байыркы түрк тилинде *тег* – “сыяктуу”, “окшош” маанисиндеги бүтүн жандооч сөз болгон, жазууда да бөлөк жазылган: теңри тег – *теңирдей, tengiz teg* – деңиздей, *учуг тег* – куштай, *kün keçar teg* – күн өткөндөй, *künüm batgalır teg* – күнүм баткандай ж.б. [3]. Тег сөзү байыркы түрк доорунан бери колдонулуп келе жатат. Байыркы жазма эстеликтеринде тег сөзү дек *~тек ~дег ~тег ~дей* ~тей фонетикалык варианттарда атооч, этиш сөздөр менен айкашып келип, жандооч кызматчы сөзү катары “сыяктуу, окшош” маанисин туюндурган [13, 117-б.]. Мисалы, *анта кисре иниси эчисин тег кылынмадук эринч оглы каңын тег кылынмадук эринч* «Андан кийин иниси улуу агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду [14]. *көрүр көзим көрмөз тег билир билигим билмез тег өзим сакынтым* «Көрөр көзүм көрбөстөй, билер билимим билбестей болду, өзүм кайгырдым (аза күттүм)» [14]. (*күч*) *уйгур кан йерин алдукда азыглык тоңуз тег тириг бег эсизим:* «(Күчтүү) Уйгур кандын жерин басып алганда азуулуу доңуз сыяктуу согушкан Тириг Бек эсил кайраным» [15]. *Бөри тег ермиш* «Бөрү сыяктуу экен» [16] *Анта кисре иниси эчисин тег кылынмадук эринч оглы каңын тег кылынмадук эринч* «Андан соң, инилери агалары сыяктуу жаратылбагандыгы шексиз, уулдары аталары сыяктуу жаратылбагандыгы шексиз» [17].

Бул жөнүндө «Древнетюркский словарьда» *тег* сөзү «как», «словно», «будто», «подобно» маанилерин туюндурат деп, төмөндөгү мисалдар келтирилет: *йакымыз тегира учук тег ерти* «Биздин душмандардын баары жырткыч куштардай эле». *киши көңли түпсүз теңиз тег турур* «Киши көңүлү түпсүз деңиз сыяктуу». ДТСТе *тег* сөзү этиштик формалар менен айкашып келип, «салыштыруу» маанисин билдирерин төмөндөгү мисалдар менен тастыктаган: *йыл ай күн кечар тег тириглик кечар* «Жыл, ай, күн өткөндөй эле тиричилик да өтөт». *күнүм баткалыр тег йарумас түнүм* «Күнүм баткандай түнүм жарык болбойт» [5, 546-бет].

“Окшош” маанисиндеги *тег* жандоочуна *тең* – “тең”, “бирдей”, “окшош” маанилерин туюндурган сөз маанилеш колдонулгандыгын байкоого болот. Мисалы: *билиглиг билигсиз качан тең болур* – Билимдүү билимсизге качан тең болчу эле. *күчи теңи токышты* – Күчү тең болгондор согушту. *Ой оглум бегиңка өзүң кылма тең* – Ай, уулум, өзүңдү бекке теңебе. *билиглиг бириңа билигсиз миңин теңагли* – Бир билимдүүгө миң билимсиз тең келет [5, 551-бет].

Э.В.Севортяндын “Этимологиялык сөздүгүндө” *тег* менен *тең* сөздөрү генетикалык жактан бир болушу мүмкүн деген ой айтылган Мисалы: *о таг* – как (*ан-даг, ан-тай*) [18].

Байыркы түрк тилинде *тег* сөзүнө –*ча* мүчөсү маанилеш болгон (*тег // –ча*): *Канын субча йүкүртү* – Каның суудай акты. *Каның субча йүкүрти сүңүкүң тагча йатды* – Каның суудай акты, сөөгүң тоодой болуп жатты [4, 137-бет] *киши көңли түпсүз теңиз тег турур* – Киши көңүлү түпсүз деңиздей. *Ай күн кечар тег тириглик кечар* – Ай, күн өткөн сыяктуу турмуш да

өтөт [5, 546-бет].

Байыркы түрк тилинде *тег* жандоочуна төмөндөгү сөздөр омонимдик катышта колдонулган:

тег- “тий-”, “жет-”, “кол сал-” маанисин билдирген этиш сөз: *ол эвга тегди* – Ал үйгө жетти [5, 550-бет]; *илим өкүнчиңе калын йагыка кайматын тегинен адырылдым, айыта* – Элимдин кайгысына калың жоого коркпостон тийип, каза болдум, аттиң ай [15].

дег ~ *тек* (*тек дур, тек отур*) “тынч”, “унчукпа” маанисин туюндурган атооч + этиш компоненттүү сөздүн тутумундагы *дег* ~ *тек* сөзү [18];

тег – “чейин” маанисиндеги сөз: *табышган йылы бешине айка тег* – Коёндун жылы бешинчи айга чейин (5, 550-бет). *темир капыгга теги иртимиз* – Биз душмандарды Темир-Капыга чейин куугунтуктадык [4, 205-бет].

Байыркы түрк тилиндеги *тег* жандооч сөзү азыркы айрым түрк тилдеринде –*Дай* мүчөсүнө өтүп, “сыяктуу, окшош” маанисинде колдонулат. Мисалы, азыркы кыргыз, казак, өзбек тилинде катыштык сын атоочтун –*дай* куранды мүчөсү катары колдонулат. –*Дай* мүчөсү заттын негиз аркылуу туюндурулган нерсеге сапаттык окшоштугун (*булактай тунук*), аныкталгыч болуп келген сын атоочтогу касиеттин көлөм, форма, чоңдук жагынан окшоштугун (*тоодой киши*), кыймыл-аракеттин иштелиш окшоштугун (*балыктай сүздү*) билдирет да, зат атоочторго, ат атооч, сын атооч жана атоочтуктарга жалганат.

Байыркы түрк тилиндеги *тег* сөзү азыркы түрк тилдеринде төмөндөгүдөй формаларда колдонулат:

дек ~ *тек*: Түркмөн тилинде; Азербайжан тилинде, Уйгурчада;

гиби: Түрк тилинде, Карайчада

кеби: Уйгурча; *Өзбекче*

киби: Кырым Татарчада, Карайчада

кибик: Карайчада, Карачай-Балкарча

йимик: Кумукчада

–*Дай*: Кыргызча., Казакча, Каракалпакча, Ногойчо, Татарча, Башкуртча, Кумукча;

–*Дэг*: Хакасча

–*дег*: Тувача;

–*Дек*: Уйгурча, *Өзбекче*;

–*Диг*: Шорчо;

–*дах*: Шорчо;

–*нек*: Чувашча;

–*ДЫй*: Алтайча; Карайча;

–*нек*: Чувашча

3.2. *бирле* > *биле* > *иле* > *ле* / *бирлен* > *билен* > *менен* > *нен* “менен” маанисиндеги жандооч сөз байыркы түрк тилинен бери азыркы түрк тилдеринде да фонетикалык варианттары менен колдонулуп келүүдө. Байыркы түрк тилиндеги бул жандооч сөз азыркы айрым түрк тилдеринде: түркия түркчөсүндө *-ла -ле* формасында; кырым татарчада *–мен, –нен* курал жөндөмөсү формасында мүчөгө айланган. Бирок байыркы менен азыркы колдонулушунда грамматикалык мааниси жана аткарган функциясы өзгөргөн эмес. *Чожук дудары калем иле чизди* = *Чожук дудары калемле чизди* [2, 153-б.].

Түрк тилдеринин ичинен азыркы казак тилинде да «көмөктес септик» аталышында *–мен, –бен, –пен, –менен, –бенен, –пенен* жөндөмө формасында колдонулат. Мисалы, *атпен келдим, атпенен келдим* деп эки түрдүү вариантта айтыла берет. *Таспен урганды аспен ур* (макал) [19].

Байыркы түрк тилинде колдонулушу: *үчүнч болчуда огуз бирле сүңүшдүмүз* «Үчүнчү болуп Болчуда огуз менен согуштук» [14] *иним көл тегин бирле сөзлөшдүмүз* «Иним Көл менен сүйлөштүк» [14] *каны кан биле йумас* «Канды кан менен жуубайт» [12] *ол мениң бирле көрүшди* «Ал мени менен көрүштү» [12].

Азыркы кыргыз жана түркия түрк тилинде колдонулушу:

мени менен – *benimle*

биз менен – *bizimle*

сени менен – *seninle*

силер менен – *sizinle*

сиз менен – sizinle

аны менен – onunla

сиздер менен – sizinle

алар менен – onlarla

Мисалы: *Бакыт менен кырсык бир из менен жүрөт. – Uğurla felâket aynı yoldalar. Ал иштесин, бирок ыйманы жана абийири менен иштесин. – O çalışsın, fakat, imanı ve şerefi ile çalışsın («АТ»).*

3.3. **Гана** бөлүкчөсү кыргыз, казак, кара-калпак тилдеринде *гана* түрүндө кезигип, чектегич бөлүкчө деп аталса, чуваш тилинде *кэна*, башкыр тилинде *гына // генә // кына // кенә* варианттарында, карайым тилинде *гъына*, уйгур тилинде *гинә // кинә* түрүндө кезигип, ошондой эле чектегич бөлүкчө деп аталат. Өзбек тилинде *гина* формасында кезигип, баса көрсөткүч – чектегич, эмоционалдык–экспрессивдик бөлүкчө деп, татар тилинде *гына // генә* формасында кезигип, баса көрсөткүч – чектегич бөлүкчө деп эсептелет. Ошондой эле бул бөлүкчө татар тили аркылуу марий тилине *гэна* формасында кирип, андан орун алып келет. *Гана* бөлүкчөсүнүн түрк тилдериндеги фонетикалык жактан көп варианттуулугу байыркы жазма эстеликтерде эле кезигерин байкоого болот. «Древнетюркский словарь» кичирейтүү-баса белгилөө маанисиндеги *кыйа, кийа, кына, аз кыйа* түрлөрүндө учурайт: *йер - кийа* «кичинекей жер». *анта өтүрү - кийа* «Бир аздан кийин». *бир - кийа амрак оглум* «менин жалгыз сүйүктүү балам». *огулкыйа* «суулум», *кызкыйа* «кызым», *мен эмти өлүр мен сиз йалаңуз - кыйа калыр сиз* «Мен эми өлөмүн, силер жалгыз гана каласыңар». *аз - кыйа түрк бодун йорыйур эрмиш* «Аз гана түрк эли көчүп жүрөт». *йакылмаз - кына* «эч качан жайылбайт» [5, 307, 441, 442, 444].

Кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги бул бөлүкчөнүн сөзгө жалганып келип, мүчө катары колдонулганын өзбек, уйгур, якут тилинен кезиктирүүгө болот. Мисалы, өзбек тилинде: *Нима билан кунглинизни олай кизгина?* «Эмне менен көңүлүңүздү алайын, бийкеч?» Уйгур тилинде: *Жэнимгинэ шу атам Кайка үстидэ йалгуз* «Жаным атам Кайка үстүндө жалгыз» [20, 104-105 б.].

Н.Е.Петров якут тили боюнча мындай дейт: “...по нашим наблюдениям, имеются семантически и фонетически бесспорные случаи перехода древнетюркских частиц в аффиксы в якутском языке. Например, уменьшительно-выделительная частица *kijä* [5, 307-б.] почти в том же значении стала аффиксом субъективной оценки (*ийэккийэ // ийэкэйэ* «его матушка», *оюкоюя // оюкоюо* «его дитяtko»)» [21, 114-б.]. Н.Е.Петров байыркы кичирейтүү-чектегич бөлүкчөнүн якут тилиндеги мүчөгө айлануусунда мурдагы маанисинин сакталгандыгын белгилеп кетет.

Байыркы түрк тилиндеги кичирейтүү-эркелетүү, баса белгилөө маанисиндеги *кыйа, кийа, кына, аз* кыйа бөлүкчөсүнүн кыргыз тилиндеги кичирейтүү, эркелетүү маанисин уюштурган -ке, -кей, -кый мүчөлөрүнүн (*кичинекей, бытыкый*) фонетикалык өзгөрүүлөр менен мүчөгө айланган кубулушу болуп жүрбөсүн деген ойго келебиз. Мисалы, өзбекче *кичкина* кыргызчада *кичинекей*,

3.4. **Ок / өк бөлүкчөсүнүн мүчөгө айлануусу.** «Древнетюркский словарь» *ок / өк* ут-вердительно-выделительная частица (тактагыч-чектегич бөлүкчө) деп сыпатталат: *ол - ок түн* «Ошол эле түнү». *Ол эрни – өк келдүр* "ошол эле кишини алып кел". Байыркы түрк тилиндеги *ок, өк* сөздөрү азыркы кыргыз тилиндеги *эле* бөлүкчөсүнө семантикалык жактан дал келет [20].

Түрк окумуштуусу Зейнеп Коркмаз *ок / өк* бөлүкчөсүнүн ширелишүүнүн натыйжасында мүчөгө айлангандыгын айтат [22, 13-б.]. Окумуштуунун айтканына караганда, бул кызматчы сөздөн азыркы түрк тилиндеги *-АжАк* айкын келер чактын мүчөсү жана этиштен сын атооч жасоочу *-ДЫк* мүчөсү пайда болгон. *-АсАк* мүчөсү *-а + ça + ок* түзүлүшү менен келип чыккан. Зейнеп Коркмаз түрк тилиндеги келер чактын негизги мүчөсү *-а* экендигин, жана ушул мүчөнүн *ça + ок* менен биригип ширелүүсүнүн натыйжасында келер чак функциясын жандандыргандыгын айткан [22].

-ДЫк, -ДУк куранды мүчөсүнүн бул кызматчы сөздөн келип чыкканын Илхан – Шинаси Текин тохарча “жок болсо”, “...-баган сайын” маанисиндеги *ма те / ма ти* менен *ок* сөзүнүн ширелишүүсү менен алгач *ма ти ок* > *-мадук* формасынын; кийин *-манын* бөлүнүп терс маанидеги форманы берип калуусу аркылуу *-дук* мүчөсү пайда болгон деген пикирин айткан (*ма ти ок* > *-мадук* > *-дук*) [2, 153-154-б.].

Мындан сырткары *Коркмаз* байыркы түрк тилиндеги *ок* бөлүкчөсү азыркы түрк тилин-

деги –арак, –эрек чакчыл мүчөсүн да уюштурат (–арак, –эрек < –ар “жалпы учур чактык атоочтук” + ок “кызматчы сөз”) деп чечмелеген [23, 262-б.].

«Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» деген эмгекте күчөтүү-чектөө маанисиндеги ак, ок бөлүкчөсүнүн бир сан атоочуна айкашып келүүсүнөн бирок (бир + ок) кызматчы сөзү пайда болгон деген көз караш айтылат [24]. Бул пикир байламталардын жандооч, бөлүкчөлөргө караганда бир топ кийин пайда болгондугунан айтылса керек.

Жыйынтыктар:

1. Сөздөрдүн мүчөгө айлануу кубулушу абстракташтыруу, лексика-грамматикалык маанилердин солгундашуусу, грамматикалык маанилеринин басымдуу боло баштоосу сыяктуу себептерден улам болот;

2. Иликтөөгө алынган сөздөрдү байыркы түрк тилиндеги колдонулуу өзгөчөлүгүнө, лексика-грамматикалык маанилерине карай үч топко бөлүп кароого болот:

- атооч сөздөр;
- жардамчы этиштер;
- кызматчы сөздөр.

3. Сөздөрдүн эволюциясына толук маанилүү сөздөргө караганда кызматчы сөздөр көбүрөөк кабылган;

4. Сөздөрдөн келип чыккан мүчөлөрдүн дээрлик басымдуу бөлүгүн уланды мүчөлөр түзөт;

5. Сөздөрдөн келип чыккан мүчөлөрдүн уңгу же негиздеги үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай ээрчишип келгени байкалат;

6. Мүчөнүн баары эле бүтүн сөздөн келип чыккан эмес. Мүчөлөрдүн пайда болуусунда башка ыкмалар бар;

7. Көпчүлүк мүчөлөрдүн пайда болуусу фузия кубулушу менен байланыштуу. Ошондуктан бул – атайын изилдөөнү талап кылган тема.

Адабияттар тизмеси:

2. **Пазилова, Т.Ж.** Кыргыз жана англис тилдериндеги жардамчы этиштерге салыштырма типологиялык анализ [Текст] / Т. Ж. Пазилова // *Наука. Образование. Техника*. – Ош: КУМУ, 2021. - № 3 (72). – С. 109-113.
3. **Илхан, Н.** Түркчеде Келимелерин Эклешмесийле Ортая Чыкан Эклер [Текст] / Н. Илхан // *Жасс Студизс-Тхе Жоурнал оф Ажадемиж Сожиал Сжиэнже Студизс*. – 2019. - № 75. – С. 149-162.
4. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы, Азыркы кыргыз адабий тили. – Б.: Аврасия Пресс, 2015. – 704 с.
5. **Кононов, А.Н.** Грамматика языка тюркских рунических памятников XII - IX вв. [Текст] / А.Н. Кононов. – Ленинград: Наука, 1980.
6. Древнетюркский словарь [Текст]. – Ленинград, 1969.
7. **Эржиласун, А.Б.** “-мач/-меч Эки Үзерине” [Текст] / А.Б. Эржиласун. – Истанбул Университеси Эдебият Факүлтеси Түрк Дили ве Эдебияты Дергиси, 21 (0), 2012. – С. 83-88.
8. **Гөкче, Х.** Башкурт Түркчесинде граматикалешме өрнеклери үзерине [Текст] / Х. Гөкче // *Түрколожи Дергиси*. – Б., 2010. – С. 83-104.
9. **Эрдал, М.А.** Граммар оф Олд Туркиж [Текст] / М.А. Эрдал, Леиден, Брилл. – 2004.
10. **Клаусон, С.Г.** (чев.: Улухан Өзалан”, “Түркчеде Секизинжи Йүзйылдан Өнже Кулланылан Эклер” [Текст] / С.Г. Клаусон // *Дил Араштырмалары Дергиси*. – 2007. - № 1. – 192 с.
11. **Гүлсевин, Г.** Түркчеде ‘Сыра Дышы’ Эклер ве Эклерин Тасниф-Танымланма Соруну Үзерине [Текст] / Г. Гүлсевин // *V. Улусларарасы Түрк Дили Курултайы Билдирилери I, Түрк Дил Куруму Яйынлары*. – Анкара, 2004. – С. 1267-1283.
12. **Зейналов, Ф.** Түрк Лехчелеринин Каршылаштырмалы Дилбилгиси [Текст] / Ф. Зейналов. Ж.К. Яй. – Истанбул, 1993. – 115 с.
13. **Аталай, Б.** Дивану Лугат-ит-Түрк Тержүмеси [Текст] / Б. Аталай. – Анкара, 1943.
14. **Татаринцев, А.В.** Этимологический словарь тувинского языка [Текст]. Том II «Д», «Ё», «И», «Й» / А.В. Татаринцев. – Новосибирск: Наука, 2002.
15. Орхон-Енисей тексттери [Текст]. Кыргыз ССР Илимдер Академиясы, Тил жана Адабият институту. – Фрунзе: Илим, 1982. – 239 с.
16. **Усеев, Н.** Енисей Жазма Эстеликтери I: Лексикасы жана Тексттер [Текст]. (Енисей Язытлары I: Сөз

- Варлыгы ве Метинлер) / Н. Усеев. – Бишкек: Кыргыз Улуттук билимдер академиясы Тил жана Адабият институту басмасы, 2011.
17. Эдискун, Х. Түрк Дилбилгиси [Текст]. Сесбилгиси-бичимбилгиси-Жүмлебилгиси / Х. Эдискун. – Истанбул, 1993. – 407 с.
18. Йонг-Сонг, Ли. Түрк Диллеринде Сонтакылар [Текст] / Ли Йонг-Сонг. – Истанбул, 2004.
19. Севортыян, Е.В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. АН СССР. Ин-т языкознания / Е.В. Севортыян. – Москва: Наука, 1974.
20. Казак грамматикасы [Текст]. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 с.
21. Карымшакова, А.Т. Түрк тилдерине орток бөлүкчөлөрдүн фонеморфологиясы жана семантикасы [Текст] / А.Т. Карымшакова // Наука, новые технологии и инновации кыргызстана. – 2016. - № 7. – С. 104-105.
22. Петров, Н.Е. Частицы в якутском языке [Текст] / Н.Е. Петров. – Якутск: Якутское книжное, 1978. – 114 с.
23. Коркмаз, З. Түркчеде оқ / өк Пекиштирме (Интенсивум) Эдаты Үзерине [Текст] / З. Коркмаз // Түрк Дили Араштырмалары Йыллыгы. – Беллетен, 1961. - № 9. – С. 13-29.
24. Йеткин, Б. Түркие Түркчесийле Язылан Макалелердеки Этимоложилер, йүксеклисанс тези [Текст]. Гази Үниверситеси, Сосял Билимлер Энститүсү, Түрк Дили ве Эдебияты Анабилим Далы / Б. Йеткин. – Анкара, 2005. – 262 с.
25. Тенишев, Э.Р. СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Э. Р. Тенишев. – Москва: Наука, 1988. – 560 с.

DOI:10.54834/16945220_2022_3_89

Поступила в редакцию 20.09.2022 г.

УДК: 894.341

Жамгырчиева Г.Т.*д.ф.н., профессор Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***ЗИЯШ БЕКТЕНОВ - АГАРТУУЧУ ЖАНА МАНАСТААНУУЧУ**

Бул жумушта улуттун уңгусун түзгөн чыгаан инсандардын катарында З. Бектеновдун эл агартууга жана манастануу илимине кошкон салымы белгиленди. Изилдөөнүн предмети – З. Бектеновдун илимий-педагогикалык мурасы, окумуштуунун агартуучулук жана манастануучулук илимий ишмердүүлүгү болуп саналат. Изилдөөнүн максаты – окумуштуу З. Бектеновдун билим берүүдөгү жана илимдеги салымын белгилөө. Изилдөөнүн методдору - салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо методдору колдонулду. Зияш Бектенов советтик доордо жашап ишмердүүлүгүн өнүктүргөн илимпоз болуп жазыксыз жазалоого тушуккан агартуучу-педагог жана манастануучу илимпоз катары кыргыз адабияттаануусунун, педагогиканын тарыхында калды, макалада ал боюнча материалдар аныкталып, өз ара салыштырылып берилди. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу – З. Бектеновдун манасчылык өнөрдү аздектеп баалап, ал өнөрдү алып жүргөн элдик таланттарга шарт түзүүнү уюштурууга демилгечи болгон негизделип көрсөтүлдү, бул аткарылган жумуштардын фольклористика үчүн мааниси ачыкталды. Алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу учурдагы педагогиканын тарыхында, фольклор таанууда материалдардын колдонулушуна байланыштуу. Алынган тема боюнча изилдөөлөрдүн келечеги - бул багытта изилдөөлөр улантылып адабият таанууга, педагогика тарыхына салым кошулушу күтүлөт, ушул багыттагы комплекстүү изилдөөлөрдү толуктайт.

Негизги сөздөр: эл агартуучулук ишмердүүлүк; илимий-педагогикалык ишмердик; “Манас” эпосу; манасчылык өнөргө кам көрүү; фольклордук материалдар; көркөм котормо жасоо.

ЗИЯШ БЕКТЕНОВ – ПРОСВЕТИТЕЛЬ И МАНАСОВЕД

В данной работе среди выдающихся личностей, составивших корни кыргызской нации, отмечен вклад З. Бектенова в просвещение народа и в манасоведение. Предмет исследования – просветительское, научная деятельность и наследие З. Бектенова. Цель исследования – отметить вклад ученого З. Бектенова в образование и науку. Методы исследования основывались на методах сравнения, классификации, описания. Отмечено, что Зияш Бектенов, советский учёный развивший свою деятельность, остался в истории кыргызского литературоведения и педагогики как просветитель-педагог и ученый-манасовед, который был репрессирован без вины. Научная ценность полученных результатов заключается в высокой оценке З. Бектенова, как сказителя эпосов и его инициативы по созданию усло-